

Braun, Krzysztof

Badania etnograficzne w dorzeczu Narwi, Bugu i nad środkową Wisłą w granicach Mazowsza

---

Rocznik Mazowiecki 15, 253-262

2003

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

PRZEGLĄD BADAŃ, RECENZJE, OMÓWIENIA

Badania etnograficzne w dorzeczu Narwi, Bugu i nad środkową Wisłą w granicach Mazowsza

Zdziwiła i rudawa Narew płynąca nurtem zatruwającym gady i wodne robactwa. Pod mazowieckim Nowym-dworem połączywszy się z Wisłą, długo właściwym płynęła szlakiem ta rzeka, aż wreszcie rudawy jej kolor białością zatarty wody przestawał być trucizną dla wodnych wężów. Skoro przy ujściu Narwi do Wisły pływający gad zakosztował niebezpiecznego napoju, z ogromnym syczeniem uciekał na brzeg rzeki, unikając szkodliwej trucizny. Płynący Wisłą flis, patrząc na to widowisko, żegnał się i nabożnie modlił w mniemaniu, że wodne jakieś widziadło ogromnego przestraszyło gada.

(A. Maciejowski, 1842)

Etnografowie – podejmując badania kultury ludowej, narzędzi, rzemiosł, sztuki, folkloru, lub procesów społecznych – kierowali się również chęcią wyznaczenia obszarów, arealów, gdzie występują interesujące ich cechy. Zaczynano badania od miejsc o silnym nasyceniu treściami, posuwając się dalej aż do ich zaniku. Bardzo często okazywało się wtedy, że badany obszar wyznaczony jest przez rzeki, które stanowią fragment jakiegoś dorzecza.

Gdy spojrzymy na którąś z dawnych map Polski, obszar Mazowsza i Podlasia jawi się nam jak wielka zielona plama pocięta kilkoma niebieskimi liniami. To ogromne połacie lasów i puszczy, ciągnące się od środkowej Polski na północ – w stronę Wielkich Jezior Mazurskich i na wschód, aż po Litwę, Białoruś i Polesie. Przez środek tych ziem płyną wielkie rzeki: Wisła, Bug i Narew. Południową granicę Mazowsza stanowi wpadająca z lewej strony do Wisły Pilica, a prawobrzeżny Wieprz oddziela – ciągnąc do Mazowsza – Ziemią Stężycką od Lubelszczyzny. Bug i Narew płynące w swym górnym biegu przez Podlasie łączą je z Mazowszem, wpadając do Wisły między Płockiem a Warszawą. Ale rzeki to

nie tylko granice, które dzielą państwa, regiony czy ziemie. W przypadku Mazowsza jest to kręgosłup regionu. Rzeki łączą Mazowsze i Podlasie w pewien wzajemnie się uzupełniający obszar gospodarczy. Z północy i wschodu (Narwią, Pisą i Bugiem) spływało drewno i tzw. towary leśne, częściowo też (znad górnego Bugu) zboże z ekonomii brzeskiej i kobryńskiej, a także z dawnych ruskich województw Rzeczypospolitej – bełzkiego i wołyńskiego. Z góry Wieprzem, a jeszcze wyżej Sanem płynęło w skutach i komięgach zboże z bogatej Lubelszczyzny, Małopolski Wschodniej, a nawet Zachodniej Ukrainy. Lewobrzeżne, częściowo tylko splawne, Pilica i Bzura przynosiły ze sobą zboże z zasobnego Księstwa Łowickiego. To właśnie na obszarze Mazowsza, u ujścia Wieprza, Pilicy, Bzury, Bugu z Narwią stały tzw. pale (słupy), przy których zatrzymywały się wszystkie ówczesne pływające jednostki, wiozące towary w dół Wisły do Torunia i Gdańska. Stożące przy palach komory celne sprawdzały ładunek i pobierały przewidziane prawem myto. Mazowszanie i Podlasianie w dużej mierze żyli z lasu i wody. Byli to bartnicy i smolarze, a w nowszych czasach robotnicy leśni, a także oryle – splawiający tratwy i flisacy wiozący zboże na skutach. Tysiące mieszkańców nadbrzeżnych osad swą codzienną pracę włączonych było w ten wielki leśno-wodny system. W lecie byli orylami, rybakami lub przewoźnikami, zimą wyplatali z wikliny kosze, słomiane i wiklinowe maty do wykładania łodzi wiozących zboże, sukno, sól, popiół lub inne towary do Gdańska. Doskonale znali rzekę. Starzy rybacy z Czerwińska i Wyszogrodu, patrząc na Wisłę, potrafili wskazać na niez mieszane jeszcze ze sobą wody Narwi, Bugu czy Wieprza.

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW i Zakład Etnologii Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie od połowy lat 50. XX wieku prowadzą badania etnograficzne w dorzeczu Bugu i Narwi i nad Wisłą w granicach Mazowsza. W przeszłości były to szeroko zakrojone badania mające na celu przygotowywanie klasycznych monografii regionalnych, w żywych regionach etnograficznych. Efektem tych badań były monografie: np. *Kurpie Puszcza Zielona* (t. 1–3, red. W. Dynowski, A. Kutrzeba-Pojnarowa) lub Marii Żywirskiej *Puszcza Biała – jej dzieje i kultura*, lecz przede wszystkim ogromna ilość prac magisterskich publikowanych w pomniejszych wydawnictwach (np. Paprockiej z 1970). Badania prowadzono na następujących terenach:

Dorzecze Narwi:

- górna i środkowa Biebrza; rejon Lipska, Dąbrowy Białostockiej i Suchowoli, oraz Kotliny Biebrzańskiej pomiędzy Goniądzem a Trzciannem;
- nad rzeką Elk, w rejonie Prostek i Grajewa, na dawnym pograniczu mazowiecko-mazurskim;
- na obszarze Kurpiowskiej Puszczy Zielonej, nad Narwią, pomiędzy jej prawymi dopływami Pisą, Szkwą, Rozogą, Omulwią i Orzycem;
- na Podlasiu, nad górną Narwią, pomiędzy jej lewymi dopływami Narewką i Orlanką w rejonie Hajnówki i Bielska Podlaskiego;

- w widłach Bugu i Narwi, w Puszczy Białej, pomiędzy Pułtuskim, Wyszokiem i Ostrowią Mazowiecką.

Dorzecze Bugu:

- nad Nurcem, w rejonie Ciechanowca i Brańska;
- nad Bugiem, pomiędzy Drohiczyńskiem a Nurem.

Dorzecze Wisły:

- badania na Powiślu Garwolińskim, pomiędzy prawymi dopływami Wisły: Okrzejką, Wilgą i Świdrem (była to tzw. „Ekspedycja Kołbielska”);

Niezależnie od badań monograficznych powstawały z obszaru znad Narwi i Bugu prace na temat flisactwa, rybołówstwa, szkutnictwa, transportu rzeczne-go, pozyskiwania torfu, trzciny, siana.

Charakter prowadzonych w ośrodku warszawskim badań zmienił się na początku lat 80. wraz z powołaniem „Programu Wisła” – badawczego programu rządowego PR7 „Wisła w historii i kulturze Polski”. Znalazły się w nim zagadnienia etnograficzne, określone tematem *Rola Wisły w tworzeniu się polskiego obszaru etnicznego*. Wisła została podzielona, a warszawski ośrodek badał obszar w granicach północnej Małopolski i Mazowsza – od Solca nad Wisłą po Włocławek. Przyjęto zasadę, aby badania określiły miejsce człowieka w krajobrazie kulturowym: poczynając od sposobów zajmowania przestrzeni w rejonach nadbrzeżnych, po charakterystykę tradycyjnej kultury wybranych obszarów nadwiślańskich. Podjęto następujące tematy badawcze:

- ludzie znad rzeki i ich sąsiedzi – wzajemne relacje;
- wiedza o rzece;
- regulacja rzeki i ochrona przed powodzią;
- gospodarka nadrzeczna: nadwodne rolnictwo i sadownictwo, wykorzystanie kęp wiślanych, plantacje wikliny i koszykarstwo, pozyskiwanie żwiru i piasku, handel lodem, rybołówstwo, szkutnictwo;
- rzeka jako droga transportu; spław, przewozy, przeprawy;
- symbolika wody w zwyczajach i wierzeniach;
- „Wisła jak Bóg, jednemu zabierze, drugiemu da” wodne postacie demoniczne;
- święci patroni rzeki i zawodów związanych z rzeką i wodą.

Niezależnie od powyższych tematów przeprowadzono badania monograficzne *Las i woda w życiu mieszkańców Puszczy Kampinoskiej i wsi nadwiślańskich* pomiędzy Wisłą, Bzurą i Utratą, oraz dokumentację nadwiślańskich wsi ołenderskich.

Najważniejsze rezultaty dotychczasowych badań etnograficznych, związanych z wykorzystaniem rzek lub ich oddziaływaniem na różne sfery życia ludności, przedstawić można w następujących grupach:

- osadnictwo nadrzeczne, a przede wszystkim osadnictwo holenderskie;
- rybołówstwo, szkutnictwo i plecionkarstwo;

- flisactwo i splaw towarów związane z wszechstronnym wykorzystaniem zasobów puszczy mazowieckich (sortymenty drzewne, towary leśne: smoła, potaż, dziegieć, a do połowy XIX wieku wosk i miód) i regionów rolniczych położonych w górnych biegach rzek.

Badany przez etnografów teren dorzecza środkowej Wisły był do niedawna jednym z najbardziej zalesionych obszarów Polski. Na początku XX wieku można wskazać blisko 30 większych kompleksów leśnych. Nad Narwią jest Puszcza Goniądzka zwana Dybłą, Puszcza Tykocińska, Łomżyńska, Zagajnica zwana Kurpiowską, Puszcza Zieloną, Puszcza Różańska, Puszcza Biała w widłach Bugu i Narwi, Puszcza Kamieniecka zwana Gardz, Puszcza Osiecka. Po lewej stronie Wisły Puszcza Gostynińska, Puszcza Młodzieska nad Bzurą, Puszcza Kampinowska, a nad Pilicą Puszcza Pilicka i Stromecka na Zapilczu (Zaręba, 1986).

Tereny pomiędzy lasem a rzeką (na Mazowszu z reguły nieurodzajne) zmuszały zamieszkującą tam ludność do imania się różnych zawodów pozarolniczych. Podstawowym takim zajęciem było plecionkarstwo, które szło zazwyczaj w parze z rybołówstwem i skutnictwem. Mówiono że „każdy, kto nie miał gruntu, szedł rybaczyć”. W ten sposób można było wyżywić rodzinę, a za sprzedane ryby mieć „gotowe pieniądze”. Badania nad rybołówstwem przyniosły opisy technik połowów, typologię stosowanych narzędzi rybackich, sprecyzowanie ekonomicznego znaczenia wykonywanego zawodu. Badania prowadzono nad Wisłą, między Nowym Dworem a Nową Wsią (Litwińska, 1955), nad Bugiem w Drohiczyźnie (Dobrzański, 1968) i w miasteczku Nur (Siewiera, 1972), nad Narwią na skraju Puszczy Różańskiej (Gędziorowski, 1971). Rybołówstwo rozlewisk Biebrzy i środkowej i górnej Narwi opisał Osenkowski (1985). Prace poświęcone rybołówstwu zawierają wiele informacji o łodzi – podstawowym narzędziu pracy rybaka; wielu rybaków potrafiło i potrafi do dzisiaj samodzielnie wykonać łódź. Niemniej jednak nad wszystkimi rzekami spotykamy liczne warsztaty skutnicze, które w zależności od potrzeb wykonywały zwykle łódki rybackie, łodzie komunikacyjne do przewozu osób, duże łodzie do transportu towarów, a także łodzie i promy do przewozu wozów i zwierząt na przeciwny brzeg rzeki lub na wiślane kępy, gdzie sezonowo było wypasane bydło. Nad Pilicą znajdujemy warsztaty skutnicze w: Łęgonicach, Tomczycach, Białobrzegach, Budach Michałowskich i Ostrołęce. Nad Bugiem w granicach Mazowsza i Podlasia w: Wyszkwowie, Kamieńczyku, Broku, Nurze, Mielniku, Niemirowie, Terespolu i Kodniu. Nad Narwią i Biebrzą spotykamy skutników w: Pułtusk, Chmielowie, Różanie, Teodorowie, Laskowcu, Nowogrodzie, Wiźnie, Seroczynie, Tykocinie, Łapach, Narwi i Surżu. Nad Wisłą skutnicy pracują w: Murzynowie, Wyszogrodzie, Mniszewie, Pradze Czerwińskiej, Nowym Dworze, Kromnowie, Wildze, Siewierzu i Dęblinie. Nad Wkrą w: Giełczynie, Strzegowie, Radzanowie, Glinojeku, Pomiechówku. Historyczne tradycje skutnicze w okolicach Czerwińska opisał M. Buniak (1980), a monograficzne ujęcie tego o wielowiekowej tradycji zawodu zawarł w swych pracach J. Litwin (1983, 1995).

„Nie ma chłopca, który by bez względu na stopień zamożności nie był czy to przez rybaczenie, czy koszykarstwo związany z Wisłą” – mówią o mieszkańcach

nadwiślańskich wsi. Plecionkarstwo i rybołówstwo wiążą się bardzo silnie ze sobą między innymi dlatego, że czas największego nasilenia prac w każdym z tych zawodów przypada na inną porę roku. Koszykarz najintensywniej pracuje w zimie, rybak zaś największe połowy odbywa wiosną, latem i na jesieni. Nie bez znaczenia jest fakt, że wiele narzędzi rybackich, samolówek takich, jak wiersze, wirażki, bębenki, a także jazy i zastawy wyplatane są z wikliny porastającej brzegi rzek i wiślane kępy. Etnograficzne prace poświęcone plecionkarstwu wyjaśniają wiele zagadnień związanych z życiem ekonomicznym wsi, udziału rzek w codziennej egzystencji, zazębieniu się zawodu koszykarza i rybaka. Zadziwiająca jest wiedza o możliwościach wykorzystania – zdawałoby się – prymitywnego surowca, jakim jest dzika wiklina. Nadwiślańscy plecionkarze pracujący pomiędzy Nowym Dworem a Karczewem rozróżniają aż pięć gatunków wikliny. Nazywają je: kočka, wierzbina, trzuściak, druzgot, koźlina; wskazują, do jakich wyrobów jakiego gatunku wikliny można użyć (Paprocka, 1959; Orzeł, 1982).

Badania związków i zależności od rzek mieszkańców terenów nadwodnych prowadzą nas niejednokrotnie daleko w przeszłość. Stąd też etnografia historyczna, wspierana wiedzą historyków, wskazuje na podstawową rolę rzek – rolę komunikacyjną. To prawda, że współcześnie większość rzek utraciła na zawsze swe funkcje komunikacyjne czy transportowe. Ale wiedza o nich jest jeszcze w pamięci najstarszego pokolenia ludzi, którzy pracowali niegdyś „na rzece”. Ogromnie żywa jest tradycja dawnych zawodów lub czynności związanych z transportem rzeczonym czy dostarczaniem do brzegów rzek przeróżnych towarów. Spław drewna tratwami z mazowieckich puszczy – romantyczny temat zapoczątkowany poematem Sebastiana Klonowica – znalazł grono wnikliwych badaczy (Chętnik, 1935; Biernacka, 1958; Misińska, 1958, 1962; Pawlino-Pacewicz, 1988). Ale flis to nie tylko spław drewna, flis to przede wszystkim spławianie zboża, towarów, obrobionego drewna (wańczosu i klepki), a w dawniejszych czasach potażu, dziegciu, smoły zwanych „towarami leśnymi”. O tym, co wieziono na batakach, skutach czy komięgach, przypominają nam prace historyków (Oleksicki, 1981; Wyrobisz, 1984; Sztachelska-Kokoczek, 1991; Romanow, 1981).

Do grupy najważniejszych i najcenniejszych towarów spławianych mazowieckimi rzekami należał miód i воск. We wszystkich mazowieckich puszczych do połowy ubiegłego stulecia pracowali bartnicy podbierający miód dzikim pszczołom. Tradycja tego zawodu wywodzi się ze średniowiecznego królewskiego lub (dla Mazowsza) książęcego *regale* bartnego. Historia bartnictwa – jego organizacja oparta na średniowiecznym prawie zwyczajowym, rola w kulturze polskiej – zasługuje na szczególną uwagę (Żukowski, 1965; Heymanowski, 1970; Braun, 1989; Borkiewicz-Celińska, 1974; Żywirska, 1973). Romantyczną ciekawostką w prawobrzeżnym dorzeczu Narwi jest występowanie bursztynu. Nad rzekami Skrodą, Pisą, Szkwą, Rozogą, Omulwią, Orzycem aż po Węgierkę spotykamy stanowiska i obszary bursztynonośne. Występuje bursztyn kopalny – w wydmach i piaskach kurpiowskich – lecz także jeszcze do dziś wydobywa-

ny jest z rzek i strumieni za pomocą specjalnych narzędzi (Chętnik, 1951, 1952; Kosmowska-Ceranowicz, 1982).

Specyficznym zagadnieniem związanym z środkowym Bugiem i lewobrzeżną Wisłą pomiędzy Płockiem a Warszawą jest osadnictwo holenderskie. Tzw. „Oleńdrzy” (mennonici z terenu Fryzji) w wyniku prześladowań religijnych w XVI–XVIII wieku przybywają na ziemie polskie (początkowo na Żuławy) i na podstawie prawa emfiteutycznego otrzymują grunty podmokłe, puszczańsko-bagiennie lub nadrzeczne do zagospodarowania. Na Mazowszu pojawili się w XVIII wieku, początkowo na terenie pow. gostynińsko-gąbińskiego i posuwając się wzdłuż lewego brzegu Wisły dotarli aż do Warszawy. Nad środkowym Bugiem w XVII i XVIII wieku utworzyli kolonie w Kodniu, Holenderni, Mościskach Górnych i Dolnych oraz kilka wsi o nazwie Holendry lub Holendernia w okolicach Chełma. Wytworzyli szczególny typ osadniczy. Jest to charakterystyczne, na sztucznie usypanym wzniesieniu siedlisko, zblokowany system zagrody (wszystkie budynki pod jednym dachem) i specyficzne nasadzenia drzew (Baranowski, 1915; Sroka, 1970; Marchlewski, 1983, 1988; Górak, 1971; Domaradzki, 1996; Synoradzka, 1995; Szałygin, 1995). Najnowsze badania z lat 1995/1996 i 2001/2002 przynoszą prace o religijności menonitów-oleńdrów (Książopolska, 1995; Strzezińska, 2003), o krajobrazie kulturowym wsi oleńderskich (Grzanka, 2003; Kołodziejka, 2003) oraz o postrzeganiu odmienności kultury osadników oleńderskich i niemieckich i kształtowaniu ich stereotypu (Kondrat, 1995; Domańska, 2003).

Przywołany we wstępie cytat z Maciejowskiego nie jest wcale tak archaiczny, jakby się wydawało. Ludzie – borykający się na co dzień z żywiołem, ryzykujący zdrowie i życie przy trudnych połowach i niebezpiecznych przeprawach, wydobywaniu żwiru i piasku z dna rzeki, wyrąbywaniu lodu, uzależnieni od kaprysów przyrody, walczący o życie bliskich i dorobek nieraz kilku pokoleń podczas powodzi – traktują rzekę z szacunkiem. Wiedzą, kiedy jest groźna, a kiedy łaskawa. Kiedy przybór wody jest niebezpieczny, a kiedy nanosi na zalewowe łąki żyzny muł. Kiedy płynie woda z gór, kiedy biała, wapienna z Wieprza, a kiedy brązowa, żelazista z Narwi, przed którą uciekają wodne węże. Personifikują jej moc, a nawet – gdy komuś zabierze część pola czy pastwiska – przypisują jej cechy boskie, mówiąc, że „rzeka jest jak Bóg – jednemu weźmie, drugiemu da”. Z reguły nie decydują się na zamieszkanie z dala od rzeki.

Prowadząc badania nad relacjami człowieka i żywiołu – poparte wnikliwą analizą źródeł historycznych (dotyczących głównie zagadnień gospodarczych) – dochodzimy do wniosku, że ludzie pracujący nad wodą, lub „na wodzie”, przekazujący sobie w obrębie rodziny, z ojca na syna zasób wiadomości, informacji, sposobów zachowań, zbiorowych doświadczeń, wytwarzają pewien specyficzny typ kulturowy. To typ człowieka niedającego się porównać ani z rolnikiem, ani z pracownikiem leśnym, nie mówiąc już o urzędniku-mieszczaninie. Ta tradycyjna wiedza, zachowania kulturowe, specyficzny system wartości sprawiają, że ludzie „znad rzeki” są inni, inaczej wrażliwi, inaczej postrzegający przyrodę, z zupełnie innym dystansem do codziennego życia. Tę odmiennost i jej determinanty próbują rozszyfrować etnologowie, szukając klucza do zrozumienia tożsa-

mości ludzi mieszkających nad wodą (Chojnacki, 1965; Gorzechowska, 1982; Pitucha, 1986; Kiryło, 1988; Skwarska, 1991; Olędzki, 1991).

W latach 2001–2003 na terenie gminy Maciejowice prowadzono badania nad określeniem specyfiki lokalnego dziedzictwa kulturowego i możliwości wykorzystania go w promocji gminy, agroturystyce i edukacji regionalnej. Wyniki tych badań zostaną opublikowane w wydawanym przez Instytut Etnologii UW studenckim piśmie „Chata” (pt. „Chata” 4: „Nadwiślańska”) z następującą zawartością: *Potrafiśmy nazwać każdy kamień, toponomastyka wybranych wsi* (Zawistowska, 2003); *Wieś i dwór. Pamięć o dawnych właścicielach i świadomość historyczna kontaktów chłopów z dworem* (Erecińska, 2003); *Z Maciejowic do Warszawy wodą* (Florczak, 2003); *Przeprawa przez Wisłę* (Drogoń, 2003); *Utopieni w rzece – mitologizacja wydarzeń* (Grabowska, 2003); *Kto wierzy w czarownice* (Lipińska, 2003); *Prze-strzeń sakralna domu* (Kempisty, 2003); *Klan Szczepaników – nadwiślańskich rzeźbiarzy* (Kasiewicz, 2003); *„A pani w szkole mówiła... że u nas to wcale nie taka pustynia”. O edukacji regionalnej* (Jul, 2003); *Co ciekawego w Maciejowicach? Spędź tam urlop* (Łopacińska, 2003).

Nie wszystkie prowadzone przez nas badania zostały opublikowane lub opracowane w postaci prac dyplomowych. Wiele materiałów zebranych w latach 80. i 90. znajduje się w Archiwum Instytutu (pod sygnaturą „T” – por. wykaz). Planowane jest przygotowanie zbiorczego opracowania poświęconego kulturze ludowej wsi nadwiślańskich w granicach Mazowsza.

Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej UW rozpoczął prace nad stworzeniem komputerowego systemu archiwizacji materiałów terenowych. Wierzymy, że poważny i bardzo cenny materiał badawczy, zgromadzony w ciągu ostatnich ponad 50 lat może w niedługim czasie być stosunkowo łatwo dostępny. Wtedy można będzie pokusić się o syntezę naszej wiedzy o rzekach Polski i ludziach nad nimi mieszkających.

Literatura

- T. Baranowski (1915), *Wsie holenderskie na ziemiach polskich*, „Przegl. Historyczny”, t. 9.
- M. Biernacka, *Kamieńczyk – osada flisacka*, Wrocław 1958.
- A. Borkiewicz-Celińska A., *Kamieńczykowska księga sądów bartnych 1501–1517*, „Kwartalnik HKM.” 1974 nr 2.
- K. Braun *Bartnictwo w Puszczy Białej*, w: *Brok i Puszcza Biała*, Ciechanów 1989.
- M. Buniak, *Łódzie rybackie w okolicach Czerwieńska* (1980, mps pracy mgr., IEiAK UW).
- A. Chętnik, *Splaw na Narwi. Tratwy, oryle, orylka. Studium etnograficzne*, Warszawa 1935.
- A. Chętnik (1951), *Kopalnictwo i przemysł bursztyniarski w dorzeczu środkowej Narwi*, „Wiadomości Muzeum Ziemi”, t. 5, cz. 2.
- A. Chętnik (1952), *Przemysł i sztuka bursztyniarska nad Narwią*, „Lud”, t. 39.
- K. Chojnacki, *Znaczenie rzeki i terenów nadwodnych w kulturze i gospodarce nadbiebrzańskiej wsi Burzyn* (1965, mps pracy mgr., IEiAK UW).
- J. Dobrzański J., *Rybolówstwo jako jedno z zajęć zawodowych mieszkańców Drohiczyzna nad Bugiem w 1865–1967* (1968, mps pracy mgr., IEiAK UW).
- M. Domańska, *Stereotyp osadnika olęderskiego w wybranych wsiach nadwiślańskich Mazowsza. Próba rozróżnienia na Niemców i olędrów (menonitów) z uwzględnieniem zmiany w czasie* (2003, mps pracy. lab. IEiAK UW).
- J. Domaradzki, *Raport z olęderskiej kolonii. Mościce nad Bugiem* (1996, mps pracy mgr., IEiAK UW).

- A. Drogoń A., 2003, *Znaczenie kulturowe przeprawy na drugi brzeg. Analiza zagadnienia na przykładzie środkowego odcinka Wisły* (2003, mps. pracy lab. IEiAK UW).
- A. Erecińska, *Pamięć o dworze w Podzamczu i jego mieszkańcach* (2003, mps pracy mgr, IEiAK UW).
- M. Florczak, *Kontakty z Warszawą. Żegluga pasażersko-towarowa w pamięci mieszkańców wsi nadwiślańskich Mazowsza* (2003, mps pracy lab. IEiAK UW).
- W. Gędziorowski, *Rybołówstwo w strukturze gospodarczej wsi nadnarwiańskiej (wieś Binduszka pow. Maków Maz.)* (1971, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- J. Gorzechowska, *Wisła i wodniacy płoccy*, Płock 1982.
- J. Górak, *Holenderskie domy nad Bugiem*, „Polska Sztuka Ludowa” 1971 nr 1.
- J. Grabowska, *Utonięcia. Pamięć i mitologizacja wydarzeń* (2003, mps pracy lab. IEiAK UW).
- K. Grzanka, *Przeobrażenia krajobrazu kulturowego nadwiślańskich wsi olęderskich w okolicach Gąbina* (2003, mps pracy lab. IEiAK UW).
- K. Heymanowski, *Z badań nad gospodarką bartną na Mazowszu (XV–XVIII)*, „Sylwan” 1970 nr 4.
- E. Jul, *Maciejowice to nie tylko Kościuszk*. Wybrane elementy dziedzictwa kulturowego rejonu Maciejowic (2003, mps pracy lab. IEiAK UW).
- E. Kasiewicz, *Wyspiarze – rzeźbiarze Szczepaniki. Kształtowanie się świadomości twórczej w kolejnych pokoleniach rzeźbiarzy* (2003, mps pracy lab. IEiAK UW).
- M. Kempisty, *W obecności świętych przedmiotów. Rzeczywistość sacrum w przestrzeni domu wiejskiego* (2003, mps pracy lab. IEiAK UW).
- H. Kiryło, *Wpływ środowiska przyrodniczego na wybrane zjawiska kulturowe występujące na terenach Kotliny Biebrzańskiej* (1988, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- I. Kołodziejska, *Krajobraz roślinny i rośliny w życiu osadników olęderskich na Mazowszu* (mps pracy lab. IEiAK UW).
- A. Kondrat, *Olędrzy; sąsiedzi i ich następcy. Obraz osadnictwa olęderskiego w oczach ich sąsiadów (do 1945) i ich następców (po 1945)* (1995, mps pracy lab. IEiAK UW).
- B. Kosmowska-Ceranowicz, T. Pietrzak, *Znaleziska i dawne kopalnie bursztynu w Polsce*, Warszawa 1982.
- W. Kozłowski, *Słownik leśny, bartny, bursztyniarski i orylski*, „Sylwan” 1845, t. 21.
- E. Księżopolska, *Wiara i religia olędrów, jej oddziaływanie na kulturę (obrzędy, obyczajowość) oraz organizację wspólnoty* (1995, mps pracy lab. IEiAK UW).
- J. Lipińska, *Wioskowe opowieści o „strachach” – co sądzą o nich mieszkańcy nadwiślańskich wsi mazowieckich* (2003, mps pracy lab. IEiAK UW).
- J. Litwin, *Współczesne sztućnictwo ludowe nad Bugiem*, „Kwartalnik HKM” 1983 nr 2.
- J. Litwin, *Polskie sztućnictwo ludowe XX wieku*, Gdańsk 1995.
- J. Litwińska, *Rybołówstwo rzeczne okolic Warszawy od końca XIX wieku do chwili obecnej* (1955, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- A. Łopacińska, *Agroturystyka a dziedzictwo kulturowe* (2003, mpspracylab. IEiAK UW).
- K. Łuszczyński, *Narew w życiu Pułtusza do końca XVI wieku*, Pułtusk 1987.
- A. Maciejowski, *Polska aż do pierwszej połowy XVII wieku pod względem obyczajów i zwyczajów w 4 częściach opisanych przez...*, t. 1, Petersburg–Warszawa 1842.
- W. Marchlewski, *Osadnictwo „olęderskie” środkowej Wisły. Próba analizy eko-etnologicznej* (1983, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- W. Marchlewski, *Przyczynki do dziejów osadnictwa olęderskiego w środkowym biegu Wisły w XIX i XX w. (do 1945 r.)*, „Kwartalnik HKM” 1988 nr 3.
- Misińska, *Splaw drewna na Pilicy*, „Prace i Mat. Muz. Arch. i Etnogr. w Łodzi, Seria Etnografia” 1958 nr 1 (a).
- M. Misińska, *Rybołówstwo na Pilicy*, „Prace i Mat. Muz. Arch. i Etnogr. w Łodzi, Seria Etnografia” 1958 nr 1 (b).
- M. Misińska, *Tradycyjny splaw drewna w Polsce*, „Prace i Mat. Muz. Arch. i Etnogr. w Łodzi, Seria Etnografia” 1962 nr 6.

- J. Oleksicki, *Splaw zboża Narwią w XVI wieku*, w: *Studia nad społeczeństwem i gospodarką Podlasia w XV–XVIII wieku*, Warszawa 1982.
- J. Olędzki, *Rybołówstwo na terenie Kurpiowskiej Puszczy Zielonej od końca XIX do połowy XX*, w: *Kurpie, Puszcza Zielona*, Warszawa 1962, t. 1.
- J. Olędzki, *Murzynowo: znaki istnienia i tożsamości kulturalnej mieszkańców wioski nadwiślańskiej XVIII–XX wieku*, Warszawa 1991.
- D. Orzeł, *Plecionkarstwo na terenie południowo-wschodniego Mazowsza* (1982, mps pracy mgr. Kat. EIAK UW).
- J. Osenkowski, *Rybołówstwo nad Biebrzą, środkową i górną Narwią* (1985, mps pracy mgr. Kat. EIAK UW).
- W. Paprocka, *Chatupnicza produkcja koszykarska wsi okolic Warszawy I połowy XX wieku*, Prace działu Etnografii IHKM PAN, nr 2, Warszawa 1959.
- W. Paprocka, *Badania etnograficzne na Mazowszu w latach 1945–1967*, „Rocznik Mazowiecki” 1970, t. 3.
- M. Pawlino-Pacewicz, *Flis a sprawa polska czyli obraz flisaka w polskiej literaturze ludoznawczej i etnograficznej* (1988, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- B. Pitucha, *Sposoby i formy podróżowania w okolicach Solca nad Wisłą* (1986, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- A. Romanow, *Materiały do techniki splawu rzecznoego na Bugu i Wiśle w XVIII wieku*, „Nautologia” 1981 nr 2.
- K. Siewiera, *Rybołówstwo w strukturze społeczno-gospodarczej wsi podlaskiej Nur* (1972, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- M. Skwarska, „*Rybie twarze*”: próba semiotycznej analizy wiadomości dostarczanych przez zajęcia rybackie w Polsce (1991, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- J. Sroka, *Osadnictwo olęderskie na Polesiu Lubelskim w XVII i XVIII wieku na tle osadnictwa na prawie holenderskim w Polsce* (1970, mps pracy mgr. Wydz. Prawa i Administracji UW).
- K. Starzewska, *Transport i komunikacja na terenie Puszczy Kampinoskiej* (1987, mps pracy mgr. IEiAK UW).
- K. Strzezińska, *Odzwierciedlenie wiary menonickiej w kulturze osadników olęderskich na Mazowszu* (2003, mps pracy lab. IEiAK UW).
- L. Synoradzka, *Wyposażenie wnętrz domów u osadników olęderskich zamieszkałych na Mazowszu* (1995, mps pracy lab. IEiAK UW).
- J. Szałygin, *Osadnictwo holenderskie na terenie obecnego woj. płockiego*, „Mazowsze” 1995 nr 2.
- A. Sztachelska-Kokoczek, *Organizacja i struktura splawu produktów z dóbr J. K. Branickiego do Gdańska w XVIII wieku*, „Rocznik Białostocki” 1991, t. 17.
- A. Wyrobisz, *Splaw na Bugu w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Kwartalnik HKM” 1984 nr 4.
- R. Zaręba, *Puszcze, bory i lasy Polski*, Warszawa 1986.
- M. Zawistowska, *Wpływ rzeki na nazewnictwo i postrzeganie przestrzeni przez mieszkańców wsi nadwiślańskich. Na przykładzie Antoniówki Świerżowskiej, Wilczkowskiej i Przewozu* (mps pracy lab. IEiAK UW).
- R. Żukowski, *Bartnictwo w Zagajnicy Łomżyńskiej w okresie od XVI do poł. XIX wieku*, Białystok 1965.
- M. Żywirska, *Puszcza Biała, jej dzieje i kultura*, Warszawa 1973.

Materiały terenowe w zbiorach Archiwum Instytutu Etnologii i Antropologii Kulturowej UW:

- T. 143: *Ludowa wiedza o drzewach, drewnie i ich wykorzystaniu*, 1985 „Wisła II”, Zapilcze.
- T. 144: *Spoleczna i ekonomiczna rola targów*, 1985 „Wisła II”, Zapilcze.
- T. 155: *Żydzki*, 1985, 1990 (rejon Lipska i Solca nad Wisłą).
- T. 156: *Transport i komunikacja*, 1982, 1983, 1985 (rejon Solca nad Wisłą i Mazowsze Płockie).

- T. 158: *Uroki, zabobony, zwyczaje i opowieści*, 1990 (rejon Solca nad Wisłą).
- T. 159: *Nadwiślańska wieś Kaliszany, materiały do monografii*, 1983.
- T. 162: *Zagroda chłopska, architektura i wyposażenie wnętrza*, 1983 (rejon Solca nad Wisłą).
- T. 194: *Stereotyp Niemca w społeczności nie-niemieckiej*, 1985 Zapilcze
- T. 195: *Transport wodny*, 1985 (rejon Solca nad Wisłą).
- T. 203: *Folklor nadwiślański, 1980–1981* (Ziemia Wyszogrodzka i okolice Murzynowa).
- T. 204: *Rybołówstwo ludowe, 1980–1981* (Ziemia Wyszogrodzka i okolice Murzynowa).
- T. 205: *Wodniacy a chłopci. Poczucie odrębności ludzi pracujących na wodzie i sposoby jej uzasadnienia. Żydzi i Niemcy, rola i znaczenie w życiu wsi nadrzecznej*, 1981 Murzynowo.
- T. 207: *Transport i komunikacja*, 1982 (Ziemia Wyszogrodzka).
- T. 208: *Folklor nadwiślański, rybołówstwo, życie nadrzeczne*, 1981 (rejon Wilgi i Maciejowoc).
- T. 209: *Pożywienie, 1982–1984*, (gmina Sobienie Jeziory, d. woj. Radomskie).
- T. 210: *Wiedza o rzece. Powstanie rzeki*, 1981 (okolice Wilgi).
- T. 211: *Czas historyczny*, 1981 (Maciejowice).
- T. 21.2: *Wisła. Regulacja rzeki i ochrona przed powodzią*, 1981 (okolice Wilgi).
- T. 213: *Wierzenia związane z Wisłą. Utonięcia*, 1981 (okolice Wilgi i Maciejowic).
- T. 214: *Percepcja i wartościowanie przestrzeni. „Mental Map”*, 1987 (rejon Solca nad Wisłą).
- T. 215: *Zwyczaje doroczne. Cykl wiosenny*, 1984 (gm. Sobienie Jeziory).
- T. 216: *Wesele*, 1984 (gm. Sobienie Jeziory).
- T. 217: *Ceremoniał podróŜowania*, 1986 (rejon Solca nad Wisłą).
- T. 218: *Wiedza o rzece*, 1983 (rejon Solca nad Wisłą).
- T. 219: *Czas*, 1981 Zapilcze.

The Ethnographic Research of the Mazovia Province in Narwia, Bug and Vistula River-basin.

The article presents the results of ethnographic research of historical Mazovian Province in Narwia, Bug and middle Vistula river-basin. It shows changes in scientific approach to ethnographic research of Mazovia Province from the classical ethnographic monographies to ethnological analyses. It shows the influence of rivers on the cultural human behaviour (social structure, family economy, mythology, folklore).

Krzysztof Braun